

‘İMÂDÜ’L- İSLÂM’DA ÜNLÜ UYUMLARI* The Vowel Harmony In The İmadü’l- İslam

*Erdoğan BOZ***

Özet

Türk Dilinin fonetik açıdan incelenmeye en muhtaç olan devrelerinden biri İlk Osmanlıca devresi adını verdiğimiz 15. yüzyılın II. yarısı ile 16. yüzyılın tamamını kapsayan 100-150 yıllık dönemdir. Türk Dilinin Eski Anadolu Türkçesi (13.,14. ve 15. yy.) devresi, üzerinde yapılan sayısız çalışmayla bir çok açıdan aydınlatılmıştır. Ancak ne var ki bu devreyi takip eden İlk Osmanlıca devresi üzerine yapılan dil incelemeleri oldukça sınırlıdır. İlk Osmanlıca devresi, bünyesinde Eski Anadolu Türkçesine ait bir çok özelliği devam ettiren yavaş yavaş -kendisini sonradan iyiden iyiye hissettirecek olan- bir takım değişimleri de gösterir. Bilindiği gibi bu devreyi takip edecek olan Klasik Osmanlıca ve Son Osmanlıca devreleri Türkiye Türkçesinin teşkilinde önemli etkilere sahiptirler. Biz bu çalışmamızda, metnimize bağlı olarak, ünlü uyumlarını (kalınlık-incelik, düzlük –yuvarlaklık) tespit ettik. Buna göre kalınlık –incelik uyumu iki örnek dışında tamdır. Düzlük-yuvarlaklık yumuna gelince, tespit edilen sayıca az örnekler, söz konusu uyumun bu devrede başladığına dair önemli bir delil olarak kabul edilebilir.

Anahtar Kelimeler: ‘İmadül’- İslâm, ünlü uyumları, ses bilgisi, Türkiye Türkçesi, dilbilgisi

Abstract

In this study, according to our text, we determined the vowel, labial and palatal harmonies. As findung, except for two samples, the palatal harmony is perfect. When it comes to point of labial harmony, samples, which are less in number, can be accepted as a sound evidence that this type of harmony started within the era.

Key Words: İmadü’l- İslam, Vowel Harmony, Phonology, Anatolian Turkish, Grammar.

Giriş

a. Sorun

Genelde bütün dillerin özelden Türk Dilinin dünden bugüne yapısal olarak bir değişim ve gelişim gösterdiği bilinen bir gerçek. Bu değişim ve gelişim alanlarının başında da fonetik gelmektedir. Bir dilin fonetik yapısını incelemek uzun ve yorucu bir çalışmayı gerektirir. Bunun için başlangıçtan günümüze bütün dil eserlerinin dahil oldukları tarihi devirleri kesintisiz incelemek zorunluluğu vardır. Tarihi devirler üzerine yapılacak olan bu eşzamanlı incelemeler ileride yapılacak olan artzamanlı incelemelere de ışık tutacaktır. Bu çalışmalar sayesinde dilin fonetik yapısı belirlenecek ve buradan kurallar çıkarılacaktır.

Türk Dilinin fonetik açıdan incelenmeye en muhtaç olan devrelerinden biri de İlk Osmanlıca devresi adını verdiğimiz 15. yüzyılın II. yarısı ile 16. yüzyılın tamamını kapsayan -100-150 yıllık dönemdir. Türk Dilinin Eski Anadolu Türkçesi (13,14 ve 15. y.y.) devresi, üzerinde yapılan sayısız çalışmayla bir çok açıdan aydınlatılmıştır. Ancak ne var ki bu devreyi takip eden İlk Osmanlıca devresi üzerine yapılan dil incelemeleri oldukça sınırlıdır. İlk Osmanlıca devresi, bünyesinde Eski Anadolu

* Bu makale, 25-29 2000 tarihleri arasında İzmir-Çeşme’de yapılan IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı’nda bildiri olarak sunulmuştur.

** Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

Türkçesine ait bir çok özelliği devam ettirirken yavaş yavaş -kendisini sonradan iyiden iyiye hissettirecek olan- bir takım değişiklikleri de gösterir. Bilindiği gibi bu devreyi takip edecek olan Klasik Osmanlıca ve Son Osmanlıca devreleri Türkiye Türkçesinin teşkilinde önemli etkilere sahiptirler. Söz konusu sebepler, İlk Osmanlıca devresi üzerinde daha çok çalışma yapılmasını zorunlu kılmaktadır.

Dilimizde Arap harfli Osmanlı metinleri üzerinde, ünlü uyumlarını konu alan ilk müstakil ve kapsamlı çalışma Dr. Hayati Develi tarafından gerçekleştirilmiştir¹. Bununla birlikte Arap harfli Osmanlı metinleri üzerinde çalışan gramercilerin çoğu, hazırladıkları eserlerin bir bölümünde bu konuya temas etmişlerdir².

b. Metot

Çeviriyazısı yapılmış olan metin, bilgisayar yardımıyla önce cümledeki kelime sırası bozulmadan 'ip dizin' tabir edilen dizgiye dönüştürülmüş ardından bu dizgi alfabetik olarak tekrar dizilmiştir. Sonrasında dizin taranarak dil ve dudak uyumu için gerekli malzeme elde edilmiş ve eldeki malzeme istatistiki olarak düzenlenerek çalışma neticelendirilecektir.

c. Eser

'Abdu'r-rahmān b. Yūsuf Aksarayī tarafından yazılan 'İmādū'l- İslām hakkında Türkiye Türkçesinde yayınlanmış genel kaynaklarda bir bilgiye rastlayamadık. Resmi ve özel kütüphanelerde bir çok yazma nüshası bulunan bu eserin telif tarihinin, Katip Çelebi'nin Keşfü'z- Zünūn'undaki izahlarından H.950-M.1544 olduğunu anlıyoruz³. Klasik bir fıkıh kitabı olan bu eser, Mevlānā ' Abdū'l- 'azīz Farsī'nin 'Umdetū'l- İslām adlı eserinin yarı telif bir tercümesidir.⁴

Kalıplaşmış imla kurallarını aksettiren metinlerin böyle bir çalışma için yeteri kadar güvenli olamayacağı açıktır. Ancak ne var ki İlk Osmanlıca devresi adını verdiğimiz bu devrenin yukarıda bahsettiğimiz sebeplerle, Eski Anadolu Türkçesi'nden Osmanlıca'ya geçişte ne kadar önemli olduğu da bir gerçek Bu öneme binaen söz konusu devreye ait metinlerin de bu tür bir incelemeye tabi tutulması zorunludur. Biz bu ihtiyacı gözeterek 16. yüzyılın ilk devresine ait olan 'İmādū'l- İslām üzerinde çalışmaya karar verdik.

Üzerinde çalıştığımız nüshaya 1998 yılında Afyon'da bir mahalle mescidinde rast geldik, oldukça geniş hacimli olan eserin bir fotokopisini alarak arşivimize koyduk. Toplam 329 varak olan eserin tamamını 25'er varaklar halinde bölerek öğrencilerimize lisans tezi yaptırdık. Çalışmamız eserin 1-50 sayfalarını kapsamaktadır.⁵ Metnimiz genel olarak kalıplaşmış imla özelliklerini taşımakla beraber bir çok ekte dudak uyumunun işaretlerini vermektedir.

Müstensih ve istinsah tarihi belli olmayan nüsha, harekeli yazısı ve taşıdığı fiziki özellikler dolayısıyla 16.yüzyıla ait bir eser özelliğini taşır.

Eserin Tavsifi

Bulunduğu yer	: Vahdet Sitesi Mescid Kütüphanesi
Yk.	: 329 (eser sonradan sayfa sistemine göre numaralanmış 658 sayfa)
St.	: 19
Yazı	: Harekeli nesih
Ebat	: 300X200mm, 160X125mm
Müstensih	: ----
İstinsah Tarihi	: ----

¹ Hayati Develi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyıl Türkçesinde Ses Benzeşmeleri ve Uyumlar*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1995

² bkz. Zeynep Korkmaz; *Marzubān-nāme Tercümesi*, Ankara Üniversitesi DTCF yayınları:219, s.106-113, Ankara,1973; Erdoğan Boz, *Haқиқи Divānı (Çeviriyazılı Metin, Dil İncelemesi, Dizin)*, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış doktora tezi- s.68-71, Malatya,1996.

³ Katip Çelebi, *Keşfü'z- Zünūn*, C. II, s.1163-1165, MEB. Yayınları, İstanbul, 1951.

⁴ bkz. (Üzerinde çalıştığımız nüsha) s. 2-3.

⁵ Tümay Demir; *'İmādū'l- İslām (Çeviriyazılı Metin, Sözlük)*, s. 1-50, "basılmamış lisans tezi", Afyon, 2000.

Cildi	: Karton kapak,siyaha çalar koyu vişne çürüğü deri sırt, kapak içleri zamanla sararmış ve çok yıpranmış kalınca bir kağıtla kaplı.
Sütun	: Tek
Mürekkep	: Ayet, hadis, Arapça ve Farsça ibareler vb. kırmızı çizgiyle belirlenmiş
Kağıt	: Aharlı, kalın, uçları zamanla nemden sararmış, sarıya çalar beyaz renk, ilk ve son sayfalar tamir görmüş
Baş	: (Eksik) ...ileyhi sehilen sadaka rasulu'llah (Ayrıca baş tarafta dört varak halinde eserin fihristi bulunmaktadır)
Son	: ve şefaati ahmedden mahrum olmaya aleyhi's-selam ve ala alihi'l-kiram neticetü'l- kitab (devamında uzunca Arapça bir dua bulunmaktadır.)

Ünlü Uyumları⁶

1. Dil Uyumu (Kalınlık-İncelik Uyumu)

Bu uyum, Türk Dilinin bilinen tarihinden önce ortaya çıkmış ve kurallaşmıştır. Ancak hem bazı uyumsuz eklerin hem de zamanla ses olaylarına dayalı olarak yine bazı uyumsuz şekillerin ortaya çıktığı da bir gerçektir.

Arap harfli metinlerde bir çok ekin ön ya da art sıradan olup olmadığını tespit etmek oldukça güçtür. Ancak sadece öndamak ve artdamak karşılıkları farklı harflerle gösterilmiş olanlar bize bu konuda ışık tutabilecektir. Bunlar; k/k̄ (ك/ق) ve ğ/g (غ/ك) seslerini taşıyan eklerdir. Bu sebeple bu bölümde incelenecek ekler söz konusu sesleri taşıyan ekler olacaktır.

–AcAK (Gelecek zaman)

Tespit ettiğimiz 3 örnekten 2'si kalın sıradan tabanlara 1'i ise ince sıradan tabana gelmiş ve bir uyumsuzluk görülmemiştir: olacağlar (39.4), olacağlardur (30.13), virecek (26.2).

+cAK (İsimden isim)

Tespit ettiğimiz 9 örneğin tamamı kalın sıradan tabanlara gelmiş ve bir uyumsuzluk görülmemiştir: ısıcağ (38.9), diğer 8 örnek an+cağ (3.9, 16.9, 19.9, 39.4, 40.15, 40.16, 41.16, 44.9).

–dUK (Sıfat-fiil)

Bu ek, metnimizdeki bütün örneklerde uyuma bağlıdır. Tespit ettiğimiz 208 örnekten 92'si kalın sıradan tabanlara, 116'sı ise ince sıradan tabanlara gelmiştir: itdükden (2.3), öldükden (17.6), virdüğü (19.7), olduğ (20.2), turduğı (28.8), tıyulmaduğ (26.11).

Tespit edilen 1 örnekte uyumsuzluk görülse de bunun bir kalem yanlışı olduğu kanaatindeyiz: yiduğın (38.3).

–duqçA (Zarf-fiil)

Metnimizde 2 örneğini tespit ettiğimiz bu ek uyuma tabidir : olduqça (23.8, 37.17).

– (y)IcAK (Zarf-fiil)

Tespit ettiğimiz 6 örnekten 4'ü kalın sıradan tabanlara, 2'si ise ince sıradan tabanlara gelmiş ve bir uyumsuzluk görülmemiştir: bulunmayıcağ (11.6), olıcağ (14.6,32.5), olmayıcağ (37.8), diyicek (7.5), gelicek (1.9).

–(U)K (Fiilden isim)

Tespit ettiğimiz 14 örnekten 9'u art sıradan tabanlara, 5'i ön sıradan tabanlara gelmiş ve bir uyumsuzluk görülmemiştir: artuğ (37.8, 37.11, 37.12), buyruğlarumdan (3.13), çatuğ (25.6), uyanuğlukda

⁶ Çalışmamız, kelime kökleri bir tarafa bırakılarak yalnızca ekler üzerinde gerçekleştirilmiştir.

(27.15), tanıklık (35.8, 35.10), tanıklık (35.13), bölüm (23.8, 23.8, 40.19), bölümde (40.9), eksüklüğün (41.19).

+KI (Aitlik)

Aitlik eki +ki'nin 10 örneğini tespit ettik. Tespit ettiğimiz 10 örnekten 4'ü kalın sıradan tabanlara 6'sı ince sıradan tabanlara gelmiştir. Kalın sıradan tabanlara gelen örneklerin 2'si uyuma tabidir, 2'si ise uyumu bozmaktadır. Uyum sağlayan 2 örnekte, ekteki ünsüzünün iki ünlü arasında ötümlüleştiği görülmüştür: arındaki (7.17), arındaki (17.16), kitâbdaki (5.9), tamarlardaki (46.7), ellerindeki (23.1), gökdeki (23.1), içindeki (23.7), iklimdeki (39.9) evvelki (5.8, 11.19, 12.2, 39.7).

+II⁴K : (İsimden isim)

Tespit ettiğimiz 42 örneğin 30'u kalın sıradan tabanlara 8'i ise ince sıradan tabanlara gelmiş ve 4 örnekte uyumsuzluk tespit edilmiştir.

a. +IIK gūstaḥlık (26.16), irkekliğine (21.3), oğrılık (15.19), yakīnlık (15.19), mūnezzeḥliğine (36.2), ḥelālligine (8.4), yıllıkdur (39.12, 39.17, 40.1), birliğine (36.2), diḣiligine (21.3), peygābarlığı (24.5), peygābarlık (24.19), varlığına (36.1), varlığının (17.13), yarumsalık (1.8), yüksekliği (39.12), ululuğı (40.15), serḥoḣlığından (34.6), ma' būdliğine (35.8, 35.12), tanıklık (35.8, 35.10), eksüklüğün (41.19), ḥayāsuzluk (10.8), ḣalunluğu (40.1), büyüklüğü (40.14, 40.5, 40.4, 40.4, 40.12).

b. +IUK : giñlüğü (15.18), peygābarluğu (24.2) uyanıklıkda (27.15), ululuğına (39.15), günlük (25.4), edesüzlükdür (35.4), tanıklık (35.13), susuzlukdan (27.8).

Uyumsuz örnekler: ' azīmlüğü (41.2), ḣāzīlık (48.13), ḣarīḣlıklar (48.17), ḣammazlık (15.18).

Ancak bugün Türkiye Türkçesinde üzerlerine ince sıradan ekler gelen bu kelimeler (' azīm, ḣāzī, ḣarīḣ) ve benzerlerinin daha Eski Anadolu Türçesi döneminde kalın sıradan ekler olarak dil uyumuna bağlandıklarını biliyoruz. Bu bilgiye göre bu 3 örnek çıkarılırsa geri uyumsuz olarak sadece ḣammazlık kalacaktır.

-mAK (İsim-fiil)

Bu ek, metnimizdeki bütün örneklerde uyuma bağlıdır. Tespit ettiğimiz 150 örnekten 36'sı kalın sıradan tabanlara, 114'ü ise ince sıradan tabanlara gelmiştir: etmege (38.15), eylemekdür (28.4), irmek (30.13), ayırtlamaḣdur (8.12), olmaḣa (27.8), varmaḣ (8.4).

Sonuç

Üzerinde çalıştığımız metinde dil uyumu, bir iki örnek dışında tamdır. Ancak Arap harfli Osmanlı metinlerinde alfabenin ünlüleri göstermedeki eksikliği bize sınırlı bir çalışma alanı bırakmaktadır. Bu sebeple makalemizde üzerinde durduğumuz eklerin dışında diğerk bazı eklerin dil uyumu açısından durumlarını tespit etmek oldukça güçtür. Dil uyumunda incelediğimiz ekleri tablo halinde şöyle gösterebiliriz

1. Tablo: Dil Uyumu Tablosu

	<i>Kalın</i>	<i>İnce</i>	<i>Uyumsuz</i>
-AcAK	2	1	-
+cAK	9	-	-
-dUK	92	115	1
-dukça	2	-	-
-(y)İcAK	4	2	-
-(U)K	9	5	-
+KI	2	6	2
+II ⁴ K	33	8	1
-mAK	36	114	-

2. Dudak Uyumu (Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu)

Türk Dilinde dil uyumunun çok eski devrelerde gelişmesini tamamlayarak dilde sağlam bir kural haline gelmesine karşılık dudak uyumu tarihi devrelerde dalgalı bir seyir izlemiş ve sağlam ve kurallı yapısı çok sonraları oluşmuştur.

Eski Türkçede belli bir dudak uyumu varlığından söz etmek mümkün iken Batı Türkçesinin Eski Anadolu Türkçesi (EAT) devresinde bu uyum hemen hemen kaybolurken yuvarlaklaşma belirleyici bir özellik olmuştur. Dudak uyumunun EAT'nin sonunda ve İlk Osmanlıca devrelerinde başlayıp Klasik Osmanlıca'da hızla gelişerek Son Osmanlıca devresinde ise seyrini tamamlayıp kurallı ve sağlam bir yapı haline geldiğini söyleyebiliriz.

Yukarıda da temas ettiğimiz gibi Arap harfli Osmanlı metinlerinde kalıplaşmış bir imla kullanıldığından bu uyumun seyrini sıhhatli şekilde takip etmek güçtür. Metnimizin, dil uyumunda olduğu gibi, dudak uyumu için de bize önemli ipuçları vereceği kanaatindeyiz.

Eklerdeki dudak uyumunu işlerken Dr. Hayati Develi'nin tasnifini kullanacağız.⁷

1. Sınıftaki Ekler (Düz ünlülerini en uzun süre koruyan ekler)

a. + ci (İsimden isim yapma eki) <EAT +CI <ET +çI

Tespit ettiğimiz 1 örnek yuvarlak tabana gelmiştir. Eldeki 1 örnek, ekin dudak uyumu açısından durumunu izah etmek için yeterli değildir : gözci (10.9).

b. +(s)I⁴(n)+ (3. Teklik kişi iyelik eki) <EAT +(s)I(n)+ <ET +(s)I(n)+

Tespit ettiğimiz toplam 987 örnekten 779'u düz tabanlara, 208'i ise yuvarlak tabanlara gelmiştir. Ek yuvarlak tabanlarda uyumsuzdur. Burada dudak uyumu açısından en anlamlı durum ise 6 örnekte ekin iç seste yuvarlak tabanlardan sonra uyuma bağlanarak yuvarlak ünlülü gelmiş olmasıdır. Biz bu az sayıda örneği bir kalem hatası değil, İlk Osmanlıca devresinde oluşmaya başlayan dudak uyumunun işaretleri olarak görüyoruz: nefsüni (43.18, 43.18, 43.19), orucunu (34.8), orucuna (16.7), resülünü (37.10).

c. –di (Görülen geçmiş zaman eki) <EAT –di <ET –DI

Tespit ettiğimiz toplam 133 örnekten 72'si düz tabanlara gelirken 61'i yuvarlak tabanlara gelmiştir. Ek yuvarlak tabanlarda uyumsuzdur, bu uyumsuzluk EAT'deki imlanın devamı olarak görülebilir.

ç. –Ici (Fiilden isim yapma eki) <EAT –Ici <ET –GuçI

Tespit ettiğimiz 8 örnekten 5'i düz tabanlara 3'ü yuvarlak tabanlara gelmiştir. Ek yuvarlak tabanlarda uyumsuzdur, bu uyumsuzluk EAT'deki imlanın devamı olarak görülebilir: alıcı (21.12), alıcı (21.14), alıcı (48.16), kıparıcı (8.3), şorıcıya (6.4), görücidür (18.13), işitcidür (18.12)

Yuvarlak tabanlardaki 1 örnekte ekin iç sesteki ünsüzü dudak uyumuna bağlanarak bize gelecekteki dudak uyumunun işaretlerini vermiştir: okuyucu (6.19).

d. –(I)t– (Fiilden fiil yapma eki) <EAT –(I)D <ET –(I)t

Tespit ettiğimiz toplam 8 örneğin tamamı düz tabanlara geldiğinden, dudak uyumu açısından bu ek için bir şey söylemek mümkün değildir.

e. –(y)IncA (Zarf-fiil eki) <EAT –(y)IncA <ET –GıncA

Tespit ettiğimiz 15 örnekten 13'ü düz tabanlara 2'si yuvarlak tabana gelmiştir. Ek yuvarlak tabanlarda uyumsuzdur, bu uyumsuzluk EAT'deki imlanın devamı olarak görülebilir: olnca (48.10), ölince (47.8).

⁷ Geniş bilgi için bkz. Develi, *age.*, s. 60-64.

f. –mİş (Öğrenilen geçmiş zaman eki) <EAT –mİş <ET –mİş

Tespit ettiğimiz toplam 119 örnekten 45'i düz tabanlara 74'ü ise yuvarlak tabanlara gelmiştir. Ek yuvarlak tabanlarda uyumsuzdur, bu uyumsuzluk EAT'deki imlanın metnimizde devam ettiğini göstermektedir: buyurmuş (4.4), getürmüş (14.3), tolmuş (10.18).

2. Sınıftaki Ekler (ET'nin asli olarak yuvarlak ünlü taşıyan ekleri)

a. +dUr (Bildirme eki) <EAT +dUr, durur <ET tur–ur

Tespit ettiğimiz toplam 606 örnekten 513'ü düz tabanlara 93'ü ise yuvarlak tabanlara gelmiştir. Ek düz tabanlarda uyumsuzdur, bu uyumsuzluk EAT'deki imlanın devamı olarak görülebilir. Ancak metnimizde 4 örnekte düz tabanlarda uyum vardır. Bu örnekler, yine bize gelecekteki uyum işaretlerini vermektedir: bātıldır (9.6), gayrılardır (9.5), türkidir (3.10), vaktirdir (32.4).

b. –dUK (Sıfat–fiil eki) <EAT –dUK <ET –DUK

Tespit ettiğimiz toplam 208 örnekten 127'si düz tabanlara, 81'i yuvarlak tabanlara gelmiştir. Ek düz tabanlarda uyumsuzdur, bu uyumsuzluk EAT'deki imlanın devamı olarak görülebilir. Ancak metnimizde dudak uyumunun ilk işaretlerini taşıyan 5 örnekte düz tabanlarda uyum vardır: geldikten (47.18), dinilmediği (1.6) göstermediğinden (31.6), didiginde (35.6), didigümüz (46.17).

c. –dUr –(Fiilden fiil yapma eki) <EAT –dUr– <ET–Dur–

Tespit ettiğimiz toplam 10 örnekten 6'sı düz tabanlara 4'ü ise yuvarlak tabanlara gelmiştir. Ek düz tabanlarda uyumsuzdur, bu uyumsuzluk EAT'deki imlanın devamı olarak görülebilir: bildürevüz (35.19), bildürürler (46.2), bildürdi (20.9), indürdi (12.13).

ç. –Ur/ar (Fiilden fiil yapma eki) <EAT –Ur/Ar <ET –Ur/Ar

Metnimizde –ar şekli bir örnekte görülmüştür: çıkarup (26.3). Tespit edilen 2 –Ur örneğinden 1'i düz tabana, 1'i de yuvarlak tabana gelmiştir. Eldeki az sayıda örnek, ekin dudak uyumu açısından durumunu izah etmek için yeterli değildir: düşürüp (27.5).

Birinci Tipteki Kişi Ekleri

1. Teklik kişi ekleri

- +Am** : 2 örneği vardır: direm (9.9), irmişem (43.8).
- +Um** : 1 örneği olan bu ek, yuvarlak tabana gelmiştir: virürüm (35.10). Ekin düz tabanlara gelen bir örneği bulunamadığından dudak uyumu açısından durumunu izah etmek güçtür.
- +In** : 12 örneği vardır, 11'i düz tabanlara 1'i ise yuvarlak tabana gelmiştir. Yine yuvarlak tabana gelmiş 1 örnek isabetli yorum için yeterli değildir: kıvanurım (28.17)

2. Teklik kişi eki: +sIn

Tespit ettiğimiz 12 örneğin 11'i düz tabanlara, 1'i ise yuvarlak tabanlara gelmiştir. Yuvarlak tabandaki düz ünlülü 1 örnek isabetli yorum için yeterli değildir : bulursın (38.1).

1. Çokluk kişi ekleri

a. +Uz

Tespit ettiğimiz 20 örnekten 14'ü düz tabanlara, 6'sı ise yuvarlak tabana gelmiştir. Ek düz tabanlarda uyumsuzdur, bu uyumsuzluk EAT'deki imlanın devamı olarak görülebilir: bilmezüz (20.11), iderüz (20.18), isterüz (34.6).

b. +vUz

Tespit ettiğimiz 18 örneğin hepsi düz tabanlara gelmiştir. Yukarıda +Uz ekinde olduğu gibi ek düz tabanlarda uyumsuzdur. Bu uyumsuzluk EAT’deki imlanın devamı olarak görülebilir: bildürevüz (35.19), getürevüz (9.9), diyevüz (17.12).

2. Çokluk kişi eki: +sIz

Tespit ettiğimiz 1 örnek düz tabana gelmiştir. Ekin yuvarlak tabanlara gelen örnekleri bulunamadığından dudak uyumu açısından durumunu izah etmek güçtür: okuyasız (34.14).

İkinci Tip Kişi Ekleri

a. –dİ <EAT –dİ <ET –DI (bkz. 1. Sınıftaki Ekler c. maddesi)

b. –dUm <EAT –dUm <ET–DI⁴m

Tespit ettiğimiz 25 örnekten 16’sı düz tabanlara, 9’u yuvarlak tabanlara gelmiştir. Ek düz tabanlarda uyumsuzdur, bu uyumsuzluk EAT’deki imlanın devamı olarak görülebilir: bildüm (41.8), inandum (35.6), diledüm (1.6), itdüm (7.16), sığdum (42.13).

c. –dUk <EAT –dUK <ET –t I⁴m I⁴z

Tespit ettiğimiz 12 örnekten 11’i düz tabanlara, 1’i yuvarlak tabana gelmiştir. Ek düz tabanlarda uyumsuzdur, bu uyumsuzluk EAT’deki imlanın devamı olarak görülebilir: akladuk (20.10), bildük (20.10), göreyidük (44.12), idemedük (44.11), olduk (20.2).

ç. –dUη <EAT –dUη <ET–d I⁴η

Tespit ettiğimiz 1 örnek yuvarlak tabana gelmiştir. Ekin düz tabanlara gelen örnekleri bulunamadığından dudak uyumu açısından durumunu izah etmek güçtür. Ancak görülen geçmiş zamanın diğer çekimlerine bakılarak bu ekin de uyumsuz olacağı düşünülebilir: olduŷsa (8.5).

Bildirme Ekleri

+In (1. Teklik kişi bildirme)

Tespit ettiğimiz 3 örnekten 1’i düz tabana 2’si yuvarlak tabanlara gelmiştir. Ek yuvarlak tabanlarda uyumsuzdur, bu uyumsuzluk EAT’deki imlanın devamı olarak görülebilir: kuluŷın (50.13).

+sIn (2. Teklik kişi bildirme)

Tespit ettiğimiz 3 örnekten 1’i düz tabana 2’si yuvarlak tabanlara gelmiştir. Ek yuvarlak tabanlarda uyumsuzdur, bu uyumsuzluk EAT’deki imlanın devamı olarak görülebilir: degülsin (18.1), kulumsın (50.13).

Emir Ekleri

–sUn (3. Teklik kişi) <EAT –sUn <ET –zUn

Tespit ettiğimiz 26 örneğin 11’i düz tabanlara 15’i yuvarlak tabanlara gelmiştir. Ek düz tabanlarda uyumsuzdur, bu uyumsuzluk EAT’deki imlanın devamı olarak görülebilir: alsun (21.15), bilsün (4.3), gelsün (23.18), olmasun (49.13).

–AlUm (1. Çöüklük kişi) <EAT –AlUm <ET–(A)llm

Tespit ettiğimiz 2 örnekten 1’i düz tabana 1’i yuvarlak tabana gelmiştir. Ekin düz tabanlardaki durumunu izah etmek için eldeki 1 örnekte yeterli değildir: alalum (27.3), görelüm (27.11).

–(U)ŋ(Uz) (2. Çokluk kişi) <EAT –(U)ŋ(Uz) <ET–(I⁴) ŋ

Tespit ettiğimiz 5 örnekten 4’ü düz tabanlara 1’i yuvarlak tabana gelmiştir. Ek düz tabanlarda uyumsuzdur, bu uyumsuzluk EAT’deki imlanın devamı olarak görülebilir: getirün (27.10), helälleşün (7.17), nikâhlanun (28.15), şaşurman (15.2), kurtarunuz (29.2).

–(y)U /I (Zarf-fiil)

a. –(y)ü

Tespit ettiğimiz 29 örnekten 22’si düz tabanlara 7’si yuvarlak tabanlara gelmiştir. Ek düz tabanlarda uyumsuzdur, söz konusu örneklerin hepsi di- fiili üzerindedir. Bu uyumsuzluk EAT’deki imlanın devamı olarak görülebilir: diyü (3.19, 7.18, 13.18), diyübile (10.16).

b. –i

Tespit ettiğimiz 2 örneği vardır. Bir ikileme içinde yuvarlak tabana gelmiştir ve uyumsuzdur: sürüni sürüni (27.6).

Geniş Zaman Ekleri

a. –Ar 48 örnekten 34’ü düz tabanlara, 14’ü ise yuvarlak tabanlara gelmiştir.

b. –Ur 138 örnekten 59’ u düz tabanlara, 79’u ise yuvarlak tabanlara gelmiştir. Ek düz tabanlarda uyumsuzdur, bu uyumsuzluk EAT’deki imlanın devamı olarak görülebilir: bilürse (4.3), gelür (10.12), görünür (25.5), virürüm (35.10) yidilürler (49.3).

c. –(Dr 50 örnekten 48’i düz tabanlara, 2’si ise ünlü ile sona ermiş yuvarlak tabanlara yardımcı ünlüsüz gelmiştir. Bu sebeple uyum aranmaz.

–(U)K (Fiilden isim) <EAT –(U)K <ET –(U)K

Tespit ettiğimiz 14 örnekten 6’i düz tabanlara 8’i yuvarlak tabanlara gelmiştir. Ek düz tabanlarda uyumsuzdur, bu uyumsuzluk EAT’deki imlanın devamı olarak görülebilir: artuğ (37.8, 37.11, 37.12), çatuğ (25.6), eksükligin (41.19), uyanuklukda (27.15).

3. Sınıftaki Ekler

3.a. Sınıfı ekleri (Yuvarlak Ünlülü)

+I⁴ <EAT +IU <ET +I⁴G

Metnimizde bu ekin durumu ilginçtir. Öncelikle ekin düz ünlülü şeklinin yuvarlak ünlülü şekil kadar işlerlik kazanması dikkat çekicidir. Bu sebeple ekin hızla dudak uyumuna bağlanmakta olduğunu söyleyebiliriz. Bazı ikili imlalar ve yuvarlak tabanlara gelmiş 2 dar örnekte, bir kalem yanlışı kabul edilirse ekin yarı yarıya uyuma bağlanmış olduğu hükmüne varabiliriz.

a. +IU

Tespit ettiğimiz 19 örnekten 8’i düz tabanlara 11’i yuvarlak tabanlara gelmiştir. Ek düz tabanlarda uyumsuzdur, bu uyumsuzluk EAT’deki imlanın devamı olarak görülebilir: adlu (39.1), kaşlu (25.6), yatlu (28.18).

b. +II

Tespit ettiğimiz 13 örnekten 11’i düz tabanlara 2’si yuvarlak tabanlara gelmiştir. Ekin yuvarlak tabanlardaki bu uyumsuzluğunu bir kalem yanlığı olarak değerlendiriyoruz: enli (25.9), gizli (13.1), hayırlı (47.4), menfa’atli (47.7), zararlı (47.7), pürli (27.1), gözli (25.6).

Ekin yuvarlak şeklinin yanında sonraki bir şekil olan düz şeklinin bulunması ve yer yer aynı tabana hem düz hem yuvarlak şeklin gelmiş olması geçiş döneminin açık bir belirtisidir: canlı (28.12), canlu (28.9), tatlı (88.9), tatlu (25.10).

+sI⁴z <EAT +sUz <ET +sI⁴z

a. +sUz

Tespit ettiğimiz 16 örnekten 15’i düz tabanlara, 1’i yuvarlak tabana gelmiştir. Ek düz tabanlarda uyumsuzdur, bu uyumsuzluk EAT’deki imlanın devamı olarak görülebilir: ivazsuz (38.4), keyfsüz (19.11), kemmiyetsüz (17.1), şehvetsüz (20.1).

b. +sIz

Ekin tespit ettiğimiz düz ünlülü 3 örneğinden 2’si düz tabanlara 1’i yuvarlak tabana gelmiştir. Düz tabanlara gelen bu şeklin dudak uyumunun açık bir belirtisi olduğu belli, yuvarlak tabandaki düz şekil ise bir kalem yanlığı olarak görünüyor: istibrâsız (15.19), ne[‘]amsız (220.12), kırkısız (16.2)

İyelik Ekleri

+(I⁴)m (1. Teklik kişi) <EAT+(U)m <ET+(I⁴)m

Tespit ettiğimiz 26 örnekten 24’ü düz tabanlara, 2’si yuvarlak tabanlara gelmiştir. Ek düz tabanlarda uyumsuzdur, bu uyumsuzluk EAT’deki imlanın devamı olarak görülebilir: habîbüm (26.14), rabbüm (30.4), peygamberum (30.4), kullarum (6.18).

Ekin bağlantı ünlüsünün dudak uyumuna bağlandığı iç sesteki 3 örnek dikkat çekicidir. Bu örnekleri yine birer kalem hatası değil, kalıplaşmış imlanın elinden kurtulmuş gelecekte yaygınlaşacak dudak uyumunun bir işareti olarak görüyoruz: günâhımı (7.6), hatırımında (1.12), havşımın (29.14).

+(I⁴)mUz (1. Çokluk kişi) <EAT+(U)mUz <ET+(I⁴)mIz

Tespit ettiğimiz 30 örnekten 28’i düz tabanlara, 2’si yuvarlak tabanlara gelmiştir. Ek düz tabanlarda uyumsuzdur, bu uyumsuzluk EAT’deki imlanın devamı olarak görülebilir: nefsumüzi (38.17), namâzlarumuza (1.9), inkârumuz (20.14), gönlümüzde (1.18), üzerümüze (10.8), fi[‘]lümüzi (22.1).

Ekin bağlantı ünlüsünün, düz tabanlardaki 14 örnekte dudak uyumuna bağlanmış olması oldukça dikkat çekicidir. Bu çok sayıdaki örneği gelecekte yaygınlaşacak dudak uyumunun bir işareti olarak görüyoruz: ‘aklımız (20.10, 20.14, 30.13, 41.11), aşhâbımız (22.18), hakkımız (43.18), muradımız (20.14), kavlimüzi (22.1), dillerimizde (23.5).

+(U)η (2. Teklik kişi) <EAT+(U)η <ET+(I⁴)η

Tespit ettiğimiz 19 örnekten 14’ü düz tabanlara, 5’i yuvarlak tabanlara gelmiştir. Ek düz tabanlarda uyumsuzdur, bu uyumsuzluk EAT’deki imlanın devamı olarak görülebilir: cânuη (21.4), mekânüη (30.6), yoldaşuηdur (6.4).

+(I⁴)ηUz (2. Çokluk kişi) <EAT+(U)ηUz <ET+(I⁴)ηIz

Tespit ettiğimiz 9 örnekten 8’i düz tabanlara, 1’i yuvarlak tabana gelmiştir. Ek düz tabanlarda uyumsuzdur, bu uyumsuzluk EAT’deki imlanın devamı olarak görülebilir: buyurduğunuz (20.12), günâhlaruηuzı (7.16), diluηüzde (34.14)üzeruηüze (34.13).

Ekin bağlantı ünlüsünün düz tabanlardaki 2 örnekte dudak uyumuna bağlanmış olması dikkat çekicidir. Bu 2 örneği gelecekte yaygınlaşacak dudak uyumunun bir işareti olarak görüyoruz: birbiriuηüz (7.17), cem[‘]atiuηüz (28.16).

+ (n)İ⁴η (İlgi) <EAT+(n)Uη <ET+(n)Uη

Tespit ettiğimiz 181 örnekten 152'si düz tabanlara, 29'u yuvarlak tabanlara gelmiştir. Ek düz tabanlarda uyumsuzdur, bu uyumsuzluk EAT'deki imlanın devamı olarak görülebilir:

diyenlerün (9.7), aḥkāmūn (4.5), ḥaccūn (4.10).

Ekin dudak uyumuna bağlandığı 4 örnek dikkat çekicidir. Bu örnekler yine birer kalem hatası değil, kalıplaşmış imlanın elinden kurtulmuş gelecekte yaygınlaşacak dudak uyumunun ilk işaretleridir: ḥavşımın (29.14), kendini (38.2), kitābların (2.14, 2.15), tafşilinin (9.1), taşarrufların (9.16).

-(y)Up (Zarf-fiil) <EAT -(y)Up <ET -(İ⁴)p

Tespit ettiğimiz 153 örnekten 117'si düz tabanlara 36'sı yuvarlak tabanlara gelmiştir. Ek düz tabanlarda uyumsuzdur, bu uyumsuzluk EAT'deki imlanın devamı olarak görülebilir:

aṅlamayup (5.5), diyüp (8.4), eyleyüp (11.1), yazup (2.11), yetişüp (10.17), yazup (2.1).

-U (Fiilden isim yapma eki) <EAT -U <ET -(İ⁴)G

Tespit ettiğimiz 5 örneğin tamamı yuvarlak tabanlara gelmiştir. Ekin düz tabanlara gelen herhangi bir örneği bulunamadığından dudak uyumu açısından durumunu ifade etmek güçtür: gömü (39.4), örtüsine (7.6), korkuyı (36.11), tolu (10.7, 39.16).

3.b. Sınıfı Ekleri (Düz Ünlüler)

+İ⁴K <EAT +İK <ET +İ⁴K

Metnimizde bu ekin durumu ilginçtir. Öncelikle ekin düz ünlülü şeklinin yanında yuvarlak ünlülü şeklinin de görülmesi dikkat çekicidir. Bu sebeple ekin hızla dudak uyumuna bağlanmakta olduğunu görüyoruz.

a. +İK

Tespit ettiğimiz 34 örnekten 20'si düz tabanlara 14'ü yuvarlak tabanlara gelmiştir. Ek düz tabanlarda uyumsuzdur, bu uyumsuzluk EAT'deki imlanın devamı olarak görülebilir: gūstahlık (26.16), irkekligine (21.3), oğrılık (15.19), z yakınlık (15.19), mūnezzehligine (36.2), ḥelālligine (8.4), yıllıkdur (39.12, 39.17, 40.1) birliğine (36.2), dişiligine (21.3), peygamberliği (24.5), peygamberlik (24.19), varlığına (36.1), varlığının (17.13), şāzīlık (48.13), ḥarīşlıklar (48.17), ḡammazlık (15.18), yarumsalık (1.8), yüksekligi (39.12), ululuğına (41.15), ululuğı (40.15), serḥoşlığından (34.6), ma'būdliğına (35.8, 35.12), tanıklık (35.8, 35.10), eksükligin (41.19), ḥayāsuzlık (10.8), ḡalunluğı (40.1), büyükligi (40.14, 40.5, 40.4, 40.4, 40.12).

b. +IUK

Tespit ettiğimiz 9 örnekten 7'si yuvarlak tabanlara, 2'si düz tabanlara gelmiştir. +İK yanında sonraki bir şekil olan +IUK'un yuvarlak tabanlarda kullanılması dudak uyumunun açık bir belirtisidir: günlügi (15.18), uyanıklık (27.15), ululuğına (39.15), günlük (25.4), edesüzlükdür (35.4), ṭanıklık (35.13), susuzluğdan (27.8). Ancak aynı şeklin düz tabanlarda görülen 2 örneğini bir kalem yanlışı olarak kabul etmek gerekir: peygamberliği (24.2), 'azımluğı (41.2).

Yukarıda da söylediğimiz gibi ekin düz şeklinin yanında sonraki bir şekil olan yuvarlak şeklinin bulunması ve yer yer aynı tabana hem düz hem yuvarlak şekillerin gelmiş olması geçiş döneminin açık bir belirtisidir: tanıklık (35.8, 35.10), ṭanıklık (35.13).

+(y)I (Belirtme eki) <EAT +(y)I <ET +(İ⁴)G

Tespit ettiğimiz 204 örnekten 168'i düz tabanlara, 36'sı yuvarlak tabanlara gelmiştir. Ek yuvarlak tabanlarda uyumsuzdur, bu uyumsuzluk EAT'deki imlanın devamı olarak görülebilir: sözi (43.18), kendüyi (20.9), orucu (13.6), küfri (34.14), ḥüsni (11.1).

+(İ⁴)ncI <EAT +(İ)ncI <ET +(İ⁴)nç

Tespit ettiğimiz 26 örnekten 15'i düz tabanlara, 11'i yuvarlak tabanlara gelmiştir. Ekin bağlantı ünlüsü, yuvarlak tabanlardaki bütün örneklerde dudak uyumuna bağlanarak gelecekte ekin diğer ünlüsünün de bağlanacağını işaretini vermiştir: üçüncü (46.19), üçüncide (40.2), dördüncü (15.8, 31.10)

-(İ⁴)l (Edilgenlik eki) <EAT -(İ)l <ET -(İ⁴)l

Metnimizde bu ekin durumu ilginçtir. Özellikle ekin düz ünlülü şeklinin yanında yuvarlak ünlülü şeklinin de görülmesi dikkat çekicidir. Bu sebeple ekin hızla dudak uyumuna bağlanmakta olduğunu görüyoruz:

a. -(İ)l

Tespit ettiğimiz 32 örneğin tamamı düz tabanlara gelmiştir.

b. -(U)l

Tespit ettiğimiz 9 örnekten 2'si düz tabanlara 7'si yuvarlak tabanlara gelmiş ve böylece ek büyük oranda dudak uyumuna bağlanmıştır: dökülen (42.5), dögülüp (43.2), burulduktan (29.7), şorulduğı (14.10)

Düz tabana gelen 2 örnekteki uyumsuzluğun bir kalem yanlışı olduğunu düşünüyoruz. Bu 2 örnekten biri zaten ikili imlaya sahiptir : çevrildiği (5.10), virüldüğü (48.12) virilmişdür (44.4)

-(İ⁴)n (Dönüşlülük eki) <EAT -(İ)n <ET -(İ⁴)n

Metnimizde bu ekin durumu edilgenlik ekinde olduğu gibi ilginçtir. Özellikle ekin düz ünlülü şeklinin yanında yuvarlak ünlülü şeklinin de görülmesi dikkat çekicidir. Bu sebeple ekin hızla dudak uyumuna bağlanmakta olduğunu görüyoruz:

a. -(İ)n

Tespit ettiğimiz 20 örnekten 12'si düz tabanlara 8'i yuvarlak tabanlara gelmiştir. Ekin yuvarlak tabanlarda uyumsuzluk gösteren 8 örneği de ikili imlaya sahip olarak bir nevi dudak uyumuna girmiştir : görinen (39.9), görünür (46.16), görünürdi (25.5), olınan (14.19), olına (50.8)

b.-(U)n

Tespit ettiğimiz 39 örneğin tamamı yuvarlak tabanlara gelmiş ve böylece uyum tam olarak gerçekleşmiştir. Sonu yuvarlak ünlü ile biten tabanlara gelmiş 2 örnekte, ekin bağlantı ünlüsü olmadığından zaten uyum aranmayacaktır: konduğı (42.16) , konmazdı (25.16)

-(İ⁴)ş (İşteşlik eki) <EAT -(İ)ş <ET -(İ⁴)ş

Tespit ettiğimiz 8 örneğin tamamı düz tabanlara gelmiştir. Ekin yuvarlak tabanlara gelen örnekleri bulunamadığından dudak uyumu açısından durumunu izah etmek güçtür.

Sonuç

EAT'de hemen hemen varlığından söz edilmeyen dudak uyumunun, İlk Osmanlıca devresinden başlayarak zamanla gelişip yaygınlaşarak sağlam bir kural haline geldiğini bu konunun girişinde belirtmiştik. İlk Osmanlıca devresine ait olan metnimizde bu uyum bir temayül olarak başlamış görünüyor.

Metnimizde tespit ettiğimiz sayıca az bu uyum örnekleri, dudak uyumunun İlk Osmanlıca devresinde başladığının –veya en azından görüldüğünün- güçlü delilleri olarak kabul edilmesi gerektiği kanaatindeyiz. Dudak uyumunda incelediğimiz eklerin durumlarını sayısal olarak bir tablo halinde şöyle gösterebiliriz:

2. Tablo: Dudak Uyumu Tablosu

	Düz Taban		Yuvarlak Taban			Düz Taban		Yuvarlak Taban	
	Uyumlu	uyumsuz	uyumlu	uyumsuz		uyumlu	uyumsuz	uyumlu	uyumsuz
+ci	-	-	-	1	-i	-	-	-	2
+(s)I ⁴ (n)	779	-	6	202	-Ar	34	-	14	-
-dI	72	-	-	61	-Ur	-	59	79	-
-IcI	5	-	1	2	-(I)r	48	-	2	-
-(I)t-	8	-	-	-	-(U)K	-	6	8	-
-(y)IncA	13	-	-	2	+IU	-	8	11	-
-mIş	45	-	-	74	+II	11	-	-	2
+dUr	4	509	93	-	+sUz	-	15	1	-
-dUK	5	122	81	-	+sIz	2	-	-	1
-dUr	-	6	4	-	+(I ⁴)m	3	21	2	-
+Am	2	-	-	-	+(I ⁴)mUz	14	14	2	-
+Um	-	-	1	-	+(U)η	-	14	5	-
+In	11	-	-	1	+(I ⁴)ηUz	2	6	1	-
+sIn	11	-	-	1	+(n)I ⁴ η	4	148	29	-
+Uz	-	14	6	-	-(y)Up	-	117	36	-
+vUz	-	18	-	-	-U	-	-	5	-
+sIz	1	-	-	-	+IİK	20	-	-	14
-dUm	-	16	9	-	+IUK	-	2	7	-
-dUK	-	11	1	-	+(y)I	168	-	-	36
-dUη	-	-	1	-	+(⁴)ncI	15	-	11	-
+In	1	-	-	2	-(I ⁴)l	32	-	-	-
+sIz	1	-	-	2	-(U)l	-	2	7	-
+(U)ηUz	-	4	1	-	-(I)n	12	-	-	8
-AIUm	-	1	1	-	-(U)n	-	-	39	-
-sUn	-	11	15	-	-(I)ş	8	-	-	-
-(y)ü	-	22	7	-					

Aşağıdaki tabloda ise, incelediğimiz EAT'deki düz ünlülü eklerin yuvarlak tabanlarda, yuvarlak ünlülü eklerin de düz tabanlardaki uyum durumlarını sayısal veriler dışında özet olarak vermeye çalıştık:

3. Tablo: Metnimizdeki Eklerin Dudak Uyumununa Göre Durumları

EAT'de Düz-Dar Ünlülü Ekler (I)		EAT'de Yuvarlak Ünlülü Ekler (U)	
Yuvarlak Tabanlarda		Düz Tabanlarda	
Sürekli Düz-Dar (I)	Değişken (I/U)	Sürekli Yuvarlak (U)	Değişken (I/U)
+ci			+dUr
	+(s)I ⁴ (n)		-dUK
-dI		-dUr	
	-IcI	+Uz	
-(y)IncA		+vUz	
-mIş		-dUm	
+In		-dUK	
+sIn		+(U)ηUz	
+In		-AIUm	
+sIz		-sUn	
-i		-(y)ü	
+IIK		-Ur	
+(y)I		-(U)K	
	+(I)ncI	+IU	
	-(I ⁴)I		+sI ⁴ z
	-(I ⁴)n		+(I ⁴)m
			+(I ⁴)mUz
		+(U)η	
			+(I ⁴)ηUz
			+(n)I ⁴ η
			+(I ⁴)m
		-(y)Up	